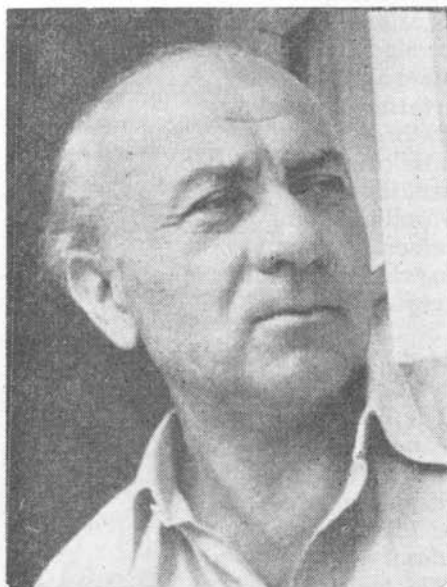

KÁNTOR LAJOS

Illyés Gyula — vagy a cselekvés költészete

*mert nincs szabadjegy
jól haladni a korrall*

(Oda a törvényhozóhoz)

A *Korunk éveinek margójára* című előadásában, 1938-ban, szigorúan a tényekhez ragaszkodva, s nyilván nem gondolva arra, hogy valamikor egy irodalmi perben tanúnak idézik meg e sorraival, Gaál Gábor azt mondta: „Csak a dolgokra figyeltünk s nem a kitalálásra! A költészetet, a verset is csak akkor soroltuk a lap közleményei közé, amikor a magyar versben, épp a mi kezdeményezéseinkre, Illyés Gyulával és József Attilával, akik innen is indultak, megjelent ismét a magyar költészetben az életközösségbeli, a társadalmias látománya“ (*Válogatott írások* I. 686.) Emlékeztető szavak, de jelképesek is. A *Korunk* költészetének nyitányát, 1932 decemberében, ők ketten: Illyés és József Attila jelentik. „Törvénnyel, joggal szembeszállva“ kezdődik „e különöz honfoglalás“ a lírában; az „Ezer veszély közt tíz körömmel“ maguknak hazát

kaparó pusztai cselédek sorsát idézi meg a folyóirat vezető helyén Illyés Gyula (*Hősökről beszélek*), és ugyanebben a lapszámban hangzik fel a József Attila-i *Invokáció*: „Énekelni oly nehéz itt, énekelj a munkások dalát!“

Ez a párhuzamosság-egység azóta jórészt feledésbe merült — a két költő pályája és értékelése más-más irányban fejlődött. Gaál Gábor ugyan már a József Attila tragikus halála után jól emlékezik, sokak azonban a sors kegyetlenségét igaztalan vádakkal, önkényes szembeállításokkal igyekeztek ellensúlyozni, helyrebillenteni. A fiatalabbak tudatában azután Szárszó intelme vagy a „kényelmes“ túlélés hamis alternatívája rögződött, s a közben eltelt harminc esztendőről nem vesznek tudomást. József Attila nem kisebbithető, a modern magyar lírát uraló alakja, persze, ettől nem lesz nagyobb, a mi valóság- és irodalomismeretünk azonban minden kizárólagossággal csak veszíthet. Ezért van szükség, meggyőződésem, az Illyés-kérdésben per-újrafelvételre.

Az irodalomtörténetnek vannak visszatérő pillanatai. Közismert Móricz Zsigmond, illetve a *Hét krajcár* lelkes fogadtatása, a kor legjobbjinak, Adynak,

Kosztolányinak, a fiatal Lukács Györgynek egymással szinte versengő hódolata. Nos, húsz évvel később megismétlődik a költőkoszorúzás: egy fiatal népi tehetség úgy tör be első kötetével a magyar irodalomba, hogy egyszerre készlettel teljes elismerésre a *Korunk* szerkesztését frissiben átvevő, 19-es emigráns Gaál Gábort és a *Nyugat* nagyreményű ifjú kritikását, Németh Lászlót. Még a kritikus munkamegosztás is az irodalomtörténeti párhuzamra figyelmeztet. Gaál Gábor a *Korunkban* a *Nehéz föld* szerzőjében már-már „forradalmi szabadcsapat”-ot üdvözlő, cikke csupa felkiáltójel; jelzői, minősítései közül írjunk ide néhányat: „páratlan”, „kivételes ifjú”; „Ércdallamok és dacok szerzője. Kemény és meleg”; „egy költő ismét, aki szeretni való: csupa öröm, hogy van. s hogy ilyen férfiasan beszél”. Első versei között pár olyat talál. „mely az idő kapuira való”, így hát — összegezi véleményét — „Ma ez a költő!” (*Egy költő szól. Korunk, 1929. 241—242.*) Az új magyar vers lehetőségeit kutató Németh László — a Móricz-novellák stílusgazdagságán elámult Kosztolányira emlékeztetve — Illyés hatalmas tehetségét a „poliritmikus” verselésben („egy tagoló s egy időmértékes hajlam interferenciája”) ragadja meg, boldogan ismeri fel saját elméleti feltételezésének inkarnációját: „Illyésre azonban úgy nézek, mint a csillagra, aki ott jelent meg, ahol kiszámítottam. Láttam a magyar líra lehetőségeit s csodálkozva néztem szét: hát senki sem vállalja? Most itt a csillag, s én tökéletlen csillagsász, lélegzetviasszafojtva lesem. arra fut-e, amerre naiv képleteim szerint futnia kell.” (*Illyés Gyula: Nehéz föld. Nyugat, 1929. Készülődőés I. 158.*)

A XX. századi magyar líra egyik irodalomtörténeti pillanatáról van tehát szó, egy új korszak beköszöntéséről, amelyet olyan tehetségek munkálnak, mint József Attila (a megérdemelt elismerést, rangot ő jószerevével csak halála után kapta meg!), Erdélyi József, Szabó Lőrinc — és Illyés Gyula. A leghitelesebb tanú, a *Nyugat* első nagy nemzedékét képviselő mester, majd barát, Babits Mihály 1932-es megállapítása történelmi érvényességűnek bizonyult: „A mi korunk, az Adyé, sokban kényszerű és szükséges reakció volt az elposhadt és hamissá vált népiesség és magyarosság ellen. De régen rémlett már, formauntság kódén s izmusok útvesztőin keresztül. a magyar és népi formák feltámasztása s korszerűvé tétele mint legfőbb lehetőség, legnehezebb és legszükségesebb feladat... Mily öröm tudni, hogy vannak fiatal új költők, akik ezt a feladatot már el is végezték! És ez több, mint formai feladat. A nép versével a nép lelkéből jön be valami az irodalomba: nagyobb egyszerűség, nagyobb tisztaság, a »százados szelíd szegénység« szelleme. Ennek a szellemnek a költője Illyés, aki tud a népé lenni anélkül, hogy a kultúrát megtagadná, és a kultúráé, anélkül, hogy a népet. Tud magasra szállani és lágy maradni s gyengéd; szeretetet és igazságot sugározni Dózsa seregében.” (*Három öreg. Nyugat, 1932. Illyés Gyula versben és prózában. Írók két háború között 112.*)

A babitsi irodalomtörténeti betájolás legfeljebb annyiban szükséges korrekktúrát, amennyiben az avantgarde szerepét elhallgatja — olyan költők esetében, mint például Illyés Gyula (és természetesen József Attila — de róla Babits nem beszél). Noha nem osztjuk a *Híd* s még inkább az *Új Symposion* körétől hangoztatott nézetet, miszerint a *Nyugat* költészetével szemben a fővonalat, az igazán előremutatót Kassák és csoportja jelenti e század első felében, az új-népiségnek az avantgarde előgyakorlattal felvértezett ágát tartjuk igazán fontosnak — a későbbi korszak, az ötvenes évektől beérő líra eredményeinek ismeretében is. (Ebbe a tágan értelmezett népiségbe József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula mellett besorolhatjuk például Juhász Ferenc és Nagy László költészetét!)

Visszatérve a babitsi idézethez, hasznos lesz tisztáznunk a „százados szelíd szegénység” félreérthetőségét is. Az induló Illyés valóban szeretetet és igazságot su-

gároz Dózsa seregében — de természetesen csak a seregen belül. És a „sereg“ pályája kezdetén nagyon is konkrét jelentésű Illyés számára. 1919-ben jóformán gyerekképpel jelentkezik a munkáshatalom fegyveres védelmére, az ellenforradalmi terror idején egyetemi hallgatóként illegális munkát vállal, s amikor ezért menekülnie kell az országból, a politikai emigrációval tartja a kapcsolatot. Hogy ezek a mozgalmas mozgalmi évek mennyire nem futó kalandot jelentenek a magát kereső ifjú számára, arra Gara László Illyés-könyvéből idézhetjük a költő mai emlékezését, az évtizedekkel később elkészített mérleget, ítéletté formált véleményt, a *világnézeti és művészeti síkon egyszerre kibontakozó forradalmi akarásról, cselekvésről*: „Ha van a tehetségnek még egy mértéke ebben a században, csakis az lehet: ki hogyan volt képes művében ezt a két fonalat a kívánalom szerint egybefűzni.“ Párizs Illyésnek azt adja, amit korábban Adynak (és valamivel később József Attilának): kulcsot a világ megismeréséhez. És ahogy a szimbolizmus, illetve az expresszionizmus, a szürrealizmus nem folytatás nélküli, divatos kacérkodás a költők pályáján, úgy rögződnek egy életre a szociális tanulságok — túl minden szervezeti kereten, kötöttségen vagy akár időleges kiábrándultságon.

Visszatérése után Párizsból, 1928-ban Illyés még *A köztársaság jövőjéről* cikkez a *Korunkban*, s a recenzált francia cikkgyűjteményből a kommunisták véleményét hiányolja. Első irodalmi vonatkozású Korunk-cikke előtt ugyanitt *Vallásfőújja* címen ír tanulmányt (1929), a különböző vallási áramlatok, illetve a materializmus társadalmi feltételezettségét kutatva — néhány utalással a Szovjetunióra. Egy évvel később, miközben Berda József verskötetét méltatja, lényegében politikusan — bár lehet, némi kiábrándultsággal — szögezi le: „A világot nem a költők fogják megváltani... A költő dolga, hogy magán át kifejezze korát és előremutasson. Ha korát hünen és becsületesen fejezi ki: ebben automatikusan már benne lesz a továbbmutatás is“ (*A líra él. Korunk*, 1930. 76). Az emigrációban élő Hidas Antal könyve még elkerülhetetlenebb alkalmat ad a kérdés felvetésére: „Melyik az igaz, s mi a fontosabb, a szépség-e vagy a közvetlen utilitaritás? Ki fejez ki többet korából, az-e, aki őszintén saját magát mutatja meg, mint egy kor-szak tagját, vagy az, aki saját magáról szót sem szól, hanem csak azt veszi, ami közös? És melyik a hatásosabb?“ A recenziót megállítja egy-egy antipoétikus részlet, de aztán magával ragadja a közösséget szolgáló indulat; „Az esztéta elhallgatott, inter arma“ (*Egy proletár-költő. Korunk*, 1930. 842).

Ellenérvként — de inkább a bizonytalanság, a bizakodás és kétely váltakozó kimenetelű csatájának jelzésekként — Illyésnek az *Erdélyi Helikonban* ugyancsak 1930-ban napvilágot látott vallomását említhetnénk, amely része a „Fiatalkorok. Vallomások és vélemények a magyar irodalom hivatásáról“ címen közölt antológiának. (Többek között József Attilát, Dsida Jenőt szólaltatták meg a szerkesztők.) Illyés meglehetősen nyíltsággal beszél, s kételyeit félreérthetetlenül a forradalom leverése utáni helyzettel magyarázza.

A döntő érvet, költőről lévén szó, mégsem a nyilatkozatok vagy cikkek, hanem a versek mondják ki. Ezek pedig a harmincas évek elején is harcosabbnak mutatják Illyést, semmint hogy megelégedne az „esztétikum mint etikum“ magatartásával. Igaz, a *Hősökről beszélek* kétely nélküli harc-hirdetését kivételnek szokás emlegetni a szakirodalomban; ezt az elbeszélő költeményt, a nyílt kihívást a *Korunk* joggal tűzte zászlajára. (Több helyen tévesen úgy szerepel, mintha az nem a szerző nevével, hanem csupán I. G. szignóval jelent volna meg a folyóiratban. A *Korunk* kiadványaként külön füzetben is kinyomtatták, ott szerepelnek csupán a kezdőbetűk.)

*Hirdesd konokul hősi harcod
egy világ ellen — igazad,
mely százszor föld alá tiporva
százegyszerte is égre csap!*

A *Hősökről beszélék* következetesen végigvitt osztályharcos álláspontját főképpen Illyés korai, avantgardista verseiben, a bécsi *Ék* és *Ma* című folyóiratokban, a New York-i *Új Előrében*, a Kassákkal, Déryvel együtt szerkesztett aktivista *Dokumentumban* megjelent műveiben találhatjuk — találhatnánk meg, ha ezek a versek hozzáférhetőek lennének (Illyés nem vette fel őket sem régebbi köteteibe, sem az újabb gyűjteményekbe). De nemcsak a Párizsban írt Lenin-vers, hanem az otthoni valóságot, a népeletet bemutató és vállaló költemények is osztályharcos indulattól fűtöttek. Az első kötetcíme a költő paraszti származását kihívóan hirdetik: *Nehéz föld* (1928), *Sarjürendek* (1930). A származás egyébként Illyés egész pályáján meghatározó tényező; és nemcsak a „puszták népe“, a szellérek, juhászok, gépészkovácsok sorsa, hanem a kultúra szomja, a felemelkedés vágya is. Ismét egy Móricz Zsigmond-i momentum: az anyai ágon számon tartott református papleány, a vármegyei tisztviselésig feljutott rokonok a lehetőséget villantják meg a pusztai környezetben a család, a gyermek előtt. Illyés Gyula franciás műveltsége, vonzódása e „második“ nyelvhez és irodalomhoz egészen idáig nyúlik vissza, a pusztára elvetődött francia nevelőnő barátságát őrző nagymama meséi révén. Mindez együttesen alkotja Illyés népiségét. Ahogy Németh László mondja: „Illyés »népiességét« nem lehet elképzelni nyugati műveltsége nélkül, viszont a latin és francia ingerekre magyar hagyománnyal felel. Ha forradalmár, Marxot Dózsába oltja, ha népies-idilleket ír, az emberiség közös bölcsőjére emlékeztet“ (*Öt költő A minőség forradalma* III. 116).

Ez a népiség kétségtelenül eltér a köztudatban élőtől, nem azonosítható a „népies—urbánus“ ellentétpár egyik tagjával sem. A népi származás „divat“-jával számoló Illyés másoknak, de magának is fogalmazza epigrammáját:

*Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal
Kellene: honnan jössz, — azzal, ecsém: hova mész!*

A vers címe: *Egy népfinak* — alcíme: *A „Puszták népe“ szerzőjének*. Az Illyés rajzolta „helyzetképek“ azonban cáfolják az epigrammát; ha gyermekkorát, múltját idézi is versben vagy prózában, ha egykori osztályosait mutatja be „a művelt közönségnek“ — ezzel is a jelenre figyeltet, a Rend ellen lázít. Mint ahogy Petőfi zsánerképei és helyzetdalai egy évszázaddal korábban forradalmi tettnek számítottak, úgy lesz az eszmehűség, a helytállás műfaja a fiatal Illyés számára a népi életkép. Valamennyi közül talán a legmaradandóbb az *Elégia*, amely nem kevésbé jellemzi a kort — és költőjét —, mint József Attila elhagyott gyárudvart megénekelő *Elégiája*. A József Attila—Illyés Gyula párhuzam e két versben kitűnően követhető; nemcsak a proletár—napszámos, hanem a gondolati költemény—leíróvers es a képalkotás ellentéteiben is. De közös bennük a néphűség, az elkötelezettség: „Ez a hazám!“ És közös a való világ tisztelete, a tárgyszerűség, amely József Attilánál oldottabb, átpoétizáltabb képekben érvényesül, a fiatal Illyés versében pedig szándékolt darabossággal, metszetszerűen.

*A kölesdi állomás előtt
teleköpdösött járda szélén
ül egy napszámos —
mellette egy kislány, egy asszony.*

*Az asszony ölében kosár
a kislány tökmagot eszik,
a férfi fejében lukas kalap,
a lukból hajszál sarjadoz.*

Illyés végig kijelentő mondatokban fogalmaz, de éppen a puritán szigorú képek sorjáztatása, a közbeékelt, ugyancsak közlő jellegű általánosabb megfogalmazások („Akik nevében hírlapok vitáznak“, „Értük lelkesednek a költők, a hadsereg értük gyakorol“, „Nevükben suhan a miniszter halk gépkocsiján“) keserű szatírává egészülnek; íme az ország, íme a „szépszavú“ nép:

*A férfi meztelen lábának
horgas nagy ujjai közül
kikaparja a port s a piszkot
zsebébe nyúl, nem húz ki semmit.*

Az ilyen életképek nem kevésbé forradalmasak, mint a tárgyas részletezést olykor túlságig vivő, már-már szociografikus igényű elbeszélő költeményei. A *Hősökről beszélék* mellett, sőt — ha az időrendre s a művészi tökélyre gondolunk — annak előtte a *Három öreg* (1931) és a forradalom emlékeit megidéző *Ifjúság* (1932) lírába hajló epikáját kell említenünk. Különösen a *Három öreg*et. A lázítás is itt a legnyilvánvalóbb, melynek jeladását „egy új Dózsa egy új sereggel“ meghallja talán. A vers egésze egy új honfoglalásnak az elodázhatatlanságát támasztja alá, nem agitatorikus hevességgel (mesteri építkezéssel ide csak az elbeszélő költemény harmadik részének végén s az utóhangban jut el), hanem a múltidézés, a leírás látszat-szenvtelenségével. Az epikumot biztosító három öreg életútja szilárd talaja a költeménynek — és szilárd talaja Illyés forradalmi indulatának. Műfajilag a XIX. századi hagyományt, a Petőfiét, de inkább az Aranyét folytatja, újítja meg, s ifjú korának e sikeres műfajához később is szívesen vissza-visszatér (*Két kéz*, 1950; legutóbb a somogyjádiak kérésére az atomról írt epikus jellegű magyarázó-értelmező verset). Nem minden alap nélkül állítja Bóka László — noha a költő tehetsége egyre inkább az epika és a dráma felé keres utat. Majdnem azt mondhatnók, hogy lírizmusa keresi ezt az utat. A *Három öreg*, az *Ifjúság* és a *Hősökről beszélék* objektív, epikába hajló jellegükkel, mintha felszabadítanák lírizmusát is, a *Korotavasz*, a *Hunok Párizsban* többet árul el Illyés belső fejlődéséről, mint lírája. (Ebben is Aranyhoz hasonlít...) Nem csupán az epikai hitel belső követelményéről van szó, arról a belső támasztékról, amit az áradó léleknek az epikus kompozíció ad... A *Magyarokban* kiadott dunántúli riportjai, a *Puszták népe*, Petőfi-életrajza s a Kozmutza Flórával együtt alkotott *Lélek és kenyér* nemcsak legjelentősebb, de leglíraibb alkotásai két világháború közötti munkásságának“ (*A magyar irodalom története a két világháború között*, 1957. *Válogatott tanulmányok*, 1273).

A harmincas évek közepén kétségtelenül prózája kerül előtérbe. Az első szovjet írókongresszusról hazatérve, *Oroszország* címen írja meg útiélményeit (1934), és ezzel nemcsak érzékeny-elemző útirajzainak sorát nyitja meg, hanem politikai cselekvést vállal. 1936-os Petőfi-könyve máig páratlan e műfajban, irodalomtörténeti objektivitás és költői beleérzés összehangolásában. Az újabb elhatározó pillanatot azonban az elbeszélő költeményekre rálicítáló, iskolát teremtő gyermekkor-idézés, az irodalomnak, szociográfiai felmérésnek egyként mércéül szolgáló *Puszták népe*

hozza (1936); Illyés Gyula neve most fonódik össze másodszer a XX. századi magyar irodalom egyik fontos mozzanatával, a valóságirodalom térhódításával a prózában — és az új nemzedék, az ifjúság politikai tudatában.

Az illyési líra ezekben az években szintén felmutat néhány antológia-darabot, de a negyedik, sőt az ötödik évtized (tulajdonképpen a *Szálló egek alatt* s a *Kézfogások* közötti korszak) inkább e költészet lapályát, semmint a magas vonulatokat képviseli. Az önméltatlanság veszélye egyre nyilvánvalóbb — az Illyés lírájától hűvösen tartózkodók innen merítetik a legtöbb érvet. Amit Németh László már a *Sarjűrendek* kapcsán szóvá tett, most lesz igazán nyilvánvalóvá: „Mintha nem szorította volna őt eléggé sarokba az élet, túl sok lehetőség feszeng benne, még nem kerítette be őt az események hajtógóúrrúje. Nincs egy uralkodó indulata, nem szállta meg egy elhatalmasodó eszme“ (*Illyés Gyula: Sarjűrendek. Napkelet, 1931. Kiadatlan tanulmányok* I. 145). Gaál Gábor változatlan várakozással tekint Illyésre, a költőre, de kifogásolja, hogy versei megrekednek az állapotrajznál; bizonyára más indítékoktól vezérelve, mint Németh László, hiányolja, hogy Illyésnek „Tárgyával kapcsolatban nincsenek explikatív aktivizáló eszményei, legfeljebb benyelt, fojtott fenyegetése“ (*Szálló egek alatt. Korunk, 1935. Válogatott írások* I. 571). A változás szükségességét a következőketesen esztéta-szempontokat képviselő Halász Gábor is hangoztatja — igaz ugyan, ő már 1938-ban úgy látja, „A »könnyű dal« mely tíz évig hangzott, be van fejezve; a szavak elsúlyosodtak...“ (*Az új Illyés. Nyugat, 1938. Halász Gábor válogatott írásai, 397*). De Halász Gábortól való ez a közhely lett — nemegyszer vádként, elmarasztalásként ismételt jellemzése is Illyés lírájának: „Bámulatatosan tudatos, néha már a szélső határon, amit a vers még megbír.“ Tudatosság és ösztönösség, persze, a művészi alkotásban nehezen szétválasztható fogalmak (egy 1934-ben közzétett alkotáslélektani ankét során Illyés lényegében a versírás ösztön-mozzanatait hangsúlyozta a kérdésekre adott válaszaival); Illyésnél azonban az illet nyilvánvalóan másképp nyilvánul meg, mint József Attilánál vagy Weöres Sándornál — a versemő indulat nem hevíti annyira át költeményeit, mint egy-egy „istenáldotta“ kortársának költeszetét.

Ha ebből a szempontból nézzük a kiküzdött-kiépített belső egyensúly fokozatos megbomlását, ami a harmincas évek közepétől egyre erősebb nyomot hagy Illyés Gyula líráján, azt kell mondanunk, a kétely, a vívódás megjelenése nem volt művészetének kárára. Az író társadalom-érzékelésében okozhatott ez törést — Lukács György kemény bírálata a *Magyarok* címen kiadott naplójegyzetekről bizonyára hozzájárult az írástudók felelősségének növeléséhez —, a költőt viszont érzékenyebbé, műveit katartikusabbá tette. Ennek a vívódásnak klasszikus foglalatát a *Nem menekülhetsz* (jó néhány Illyés-verssel együtt az *Erdélyi Helikonban* jelent meg *Nem szabadulhetsz* címmel, 1934-ben); a származás-tudat már nemcsak erő itt, hanem *kinzó* felelősség — az ámulás szüntelen, csábítása és fenyegetése varázsolja újjá, megrendítővé a költői témát. A *Kacsalábonforgó Vár* a személyes vallomást országossá tágítja — a lírai vers határai is kitágulnak, s terjedelemben, főképpen pedig szerkezetileg a verses epika felé közeledik, de sokkal nagyobb művészi ökonómiával, mint egy évtizeddel korábban. A költő „földmész küldetésben“ szemléli az ország fővárosát, e modern Bábelt, a leírás, a tényközlés azonban ezúttal nem válik el az érzelmeiktől — ha a szerző ilyeneket is mond versében: „mert indulat már rég nincsen e szívben, csupán alázat s szolgabölcsesség“. Éppen ezek az értelmző közbeszólások izzítják a szégyen, a harag szenvedélyes vallomásává a lírai és epikus elemekből szilárdra épített költeményt — a hang visszafogottságával érzékeltetve a veszély nagyságát.

A hamis tudattal való leszámolás még teljesebbé és még fájdalmasabbá válik néhány év múlva, amikor a háborús pusztítás végképp letagadhatatlanná teszi az illúziók csődjét. A „nemzeti költő“ szájából káromlásnak hatnak az ilyen sorok:

*És nem volt hazának elég,
hogy idegeden átereszted
hő szeszként azt a néhány verset,
Adyét, Tóthét, Józsefét.*

*És nem volt hazának elég,
a Gellérthegyen a rakéta
s a Városiban a bokréta
és a bokroknál a beszéd*

*s a szőlőhegyi estebéd
s a dünnögés, míg poharadból
a holdvilágban a vörösbor
tigris-szeme villant feléd*

*és lengetted ujjad hegyét
az ég felé, mint ezred óta
minden magyar, ha szól a nóta
és Gracza György s a Feszty-kép*

*s a hortobágyi magas ég
s a négyes gémeskút nagy árnya
s az első király koronája
díszítve pénzed közepét*

(Nem volt elég)

Pedig nem káromlásról van szó, nem cinikus tagadásról — csupán józan „paraszti“ realizmusról. A régi, önmegnyugtató értékrend végső felbomlása a város romjain igazolódik. A kifejezés hogyanja, a vers intenzitása módosult egy-másfél évtized alatt — a nézőpont alig, a *Hősökről beszélek* „tolvaj cselédeinek“ dicsőségét, igazát megéneklő eposzhoz képest; mindössze annyit változott, hogy a költő tekintete magasabbról nagyobb teret-időt fog be. Egy nemzetet — múltjával, jelenével.

Nem véletlenül hasonlították Illyést bírálói — elsőként éppen Gaál Gábor — Berzsenyihez, Vörösmartyhoz. A mai Illyés még inkább beállítható a Berzsenyi—Vörösmarty—Ady vonulatba. A történelem: ihletforrás és intelem. Illyés magyarsága idegen Gracza György büszkeségétől, a Feszty-körkép pompájától, az elérzékenyülő nótázástól, a gémeskút-romantikától. Dózsa Györgyöt szólaltatja meg a ceglédi piacon, az ozoraiak bölcsességét állítja példaként az utókor elé, de legtöbbször — új kötetének, a *Fekete-fehérnek ez az alaphangja* — Vörösmarty vízióit, az adys ostorozásokat hangszereli korára. (A *Két március*, a *Vár a vizen* áll a legközelebb — egy-egy korfordulón — Vörösmarty intéseihöz.) Tudatosan épített történelmi dráma-sorozata, a *Dózsa*, a *Fáklyaláng* s a legnagyobb közülük, a *Ke-gyenc*, egy másik műfaj lehetőségeivel példázza régmúlt s újabb korok problémáit.

És mégis, Illyés Gyula magyarsága nem elkülönítő, hanem népeket összekapcsoló erő lehet. Ahogy az Ady magyarsága. Aki Párizs magaslatáról tekintett

vissza hazájára, aki Szent Lajos szigetére is Ozorát viszi magával — aki a kommunista emigrációban kapott leckét internacionalizmusból, az csak a népek békéjén, kölcsönös megértésén munkálkodhat. Hatalmas műfordítói munkássága az ősi kínai daloktól Jevtusenkóig ível, s ennek az ívnek nemcsak a XX. századi franciák a pillérei, hanem olyan poéták is, mint Tudor Arghezi s a névtelen költő, a *Miorița* megalkotója. A. E. Baconsky jó úton jár, amikor Illyés népiségét szép esszéjében az Argheziével s a Jesszenyinével rokonítja — mert nem a külsőségekre figyel, a népi fogantatású líra lényegét érzi meg. A népi bölcsesség pedig mindig jó tanácsadó, a legbonyolultabb kérdésekben is.

Végeredményben ehhez maradt hű Illyés mai vívódó költészete is. A *Velenében* hármas-szonettje a világot szélteben-hosszában bejárt, múltját is bekalandozott költő mai szépség-ideálját, a színpalak mögött a Történelemre szegezett tekintetét árulja el:

*Ülvén a látszat bár legdúsabb piacán,
Művészet, így vagyok hived oly igazán,
akár egy zsellérház udvarán, Ozorán!*

A mérce — művészileg — magasabbra került, valójában azonban nem változott — ha az ellentmondások a hetedik évtizedet taposó író szemében egyre élesebben mutatkoznak is meg. Az „öregedés tünetei“ versben és prózában az élet dialektikáját teszik teljessé, fölösleges pesszimizmust keresnünk bennük. *Aggastyánok isszák az újbort* — villan elénk a kép a régen megismert tárgyilagossággal, s ebben a vidám-szomorú zsánerképben az ifjú Illyés áll előttünk. Az ifjú Illyés Gyula — 67 évvel a háta mögött. Most teljeseedik be Németh László harmincnyolc esztendő jóslata: „Iszonyú tölcserben örvénylünk az elkerülhetetlen halál felé s lehet, hogy e költő számára, akit ifjúsága nem szorított szűk, embermélyítő egyéni sorsba, e közös tölcsernek a szűkítő iszonyata lesz az az élmenye, amely őt mint művészt elményíti és befedezi“ (*Kiadatlan tanulmányok* I. 146). Illyés emberként és gondolkodóként egyaránt átéli a végső tanulságot, ám akár a reménytelenség (*Mors bona, nihil aliud*), akár a remény (*Halott barátom fiai közt*) a verszáró következtetés, a szembenézés jőzanságát semmivel nem cseréli fel. A lét-kérdéseket ugyanolyan tárgyias pontossággal boncolgatja, mint ahogy nevelő környezetéről költőként tudomást vett:

*Szék tör tréfául, ablak jót kacag
kiköpve üvegét.
Herseg, ropog a lét,
mint friss retek fehér fogak alatt.*

Mert a *Puszták népe* óta Illyés mindig ehhez a gondolathoz tér vissza, megpihenni: az élet folytonosságának humánumához. A *Szekszárd felé* korokon átívelő, megnyugtató tanulsága kap új és új megfogalmazást, ezért írja ma is ditirambusát a nőkhöz.

*Nem sziklakockából rakott erőd,
mit egybe csak a súly maltera köt.
Nem a gőg
kapui. Hanem a pelyve. a patics, a pihe,
a vessző, a viasz, a toll ereje
hozott ide —
Igen ők, az épp mert lágyan
megnyílóak lettek a legerősebbek.*

*Mint ágyék s keblek
a csont- és izom-védte várban:
donzsonjaitokban, asszonyi testek.
Mint akik lebírhadják az időt.*

Ezek a versek, például az idézett *Ditirambus a nőkhöz*, a motívum-ismétlődés ellenére, új minőség hírnökei Illyés költészetében. A *Kézfogások*-kötettel Illyés Gyula művészi pályáján a harmadik irodalomtörténeti pillanat kezdődik: József Attila és Szabó Lőrinc vívmányait saját egyéniségéhez hasonlítva, a kor igényeihez méretező nagyformátumú gondolati lírát teremt. Az illyési folytonosságot azért most sem tagadja meg. „A gondolati költészet nem új gondolatok közlését jelenti. Erre még a bölcsélet is ritkán képes. A gondolati költészet a költő találkozása a gondolatokkal, újakkal s régiekkel; az ebből fakadó — versbe foglalható — élmény, ez a gondolati líra... Társunk e földi létben egyre inkább a gondolat... A költő számára az a jó gondolat, amelyet csaknem úgy kezelhet, mint egy tárgyat.“

Az új ars poetica nagy versekben válik valósággá: nagy gondolatokat hordozó versekben, melyekben az érvek olyan ellenállhatatlanul szólalnak meg, ahogy a vízgyűjtő betonfalában rést talál a fenyőgyökér. Gondolat és valóság nem két külön dolog: „egy derék eszmén járok át naponta“ (*Széchenyi hidja*). A tárgyak és gondolatok következetesen végigvitt kettőssége-egysége teszi feledhetetlenné *A reformáció genfi emlékműve előtt* történetfilozófiai eszme-futtatását ellentétek harcáról, háborúról, békéről, haladásról. Bizonyára nem túlzás ezt a verset a *Gondolatok a könyvtárban* mellé állítani; kétely és tudás, máglya és villanyáram felesel egymással, két eszme szolgálatában, évszázadokon át, hogy mára így egyszerűsödjék a kérdés:

*Egy betű, egy már tréfának sem új
buta betű s az is csak magyarul:
mért több a keresztyén, mint a keresztyén?*

A gondolati lírának ezt a közvetlenségét nemigen valósította meg más, ahogy szinte csevegve Illyés elénk tárja a benne birokra kelő két őt, „a mindig úrhitű tolnai pásztor s a csupa dac sárréti prédikátor“ szópárbaját, ahogy behozza a versbe világtörténelmi érvként a dunántúli falu szembenéző két templomtornyát s a misét, istentiszteletet követő délutáni ferbli-kört és harc-sa-tort. Ezt csak az *Elégia* néprért-elkötelezett költője írhatta meg.

Nemzeti és egyetemes tökéletes szintézisét e genfi gondolatok s a velük sok tekintetben összecsengő Bartók-vers „hangzavarai“ és „harmóniai“ valósították meg. Ha lehet egyáltalán rangsort megállapítani ilyen költemények között, úgy a *Bartók* annyiban haladja meg *A reformáció genfi emlékműve előtt*-et, amennyiben következtetései ellentmondásos századunk megfejtéséhez még közelebb visznek; a szerző itt valóban Bartók és Picasso műveivel versenyre kelve szólal meg, mindenkihez szólón, aki csak e hangzavar, e zene meghallgatására hajlandó. A különös zenei hatást keltő verséptményben variációkban ismétlődik a vezérmotívum: „Mert nőveli, ki elfödi a bajt.“ Illyés a nagy művészek biztos ráérzésével tapint rá itt korunk irodalmának, zenéjének, képzőművészetének kulcsproblémájára. Ezt a gondolatmenetet viszi tovább az *Oda a törvényhozóhoz*, és a *Hatalmas, nagy korszak... s a költők* — nem a minden áron feloldást, hanem az igazság kimondását tűzve ki emberi, művészi célul.

A három irodalomtörténeti pillanatban a folytonosságot emlegettük: eszmeileg a néphez, a humánus-hoz való hűségre, formailag a tárgyiasságra hivatkozhattunk.

Mindkét momentum szakaszonként változóan érvényesült. A nép- és emberség- (emberiség-)szolgálat módozatairól szoltunk már. Életképeinek műfajilag, versformában is korszakos szerepét Németh Lászlóra és Babitsra hivatkozva hangsúlyoztuk. Nem esett szó viszont a *Nehéz föld*del a XX. század magyar irodalmába berobbanó költő nyelvi tisztaságáról, Illyés kivételes stíluserejéről, amely kritikusainak egybehangzó véleménye szerint prózájában tetőződött. Tragikus életérzés és humor egybejátsztatását alighanem a nép nyelvéből hozta magával — s e téren máig utolérhetetlen. (A *Puszták népe*, majd az *Ebéd a kastélyban* ezzel is vált a magyar próza időtálló remekévé.) A költői nyelv megújításában elsősorban a versmondattal fellazításával, sőt felbontásával vett részt, az indulás éveire rímelő új prózaversei viszont visszatérni látszanak egy klasszikusabb, nyugodtabb előadásmódhoz.

Költői tudatosságot láthatunk ebben is. Néhány évvel ezelőtt, hagyomány és újítás viszonyáról beszélve korunk irodalmában, Illyés kifejezte meggyőződését, hogy „A költészet új »egysége«, valamiféle korszerű klasszicizmus akkor következhet el, ha a költő azonos lesz ismét a társadalmával, vagyis ha amire biztatást kap, arra megkapja a jogot és a módot is. Mégpedig a legfőbb cenzori erőttől: a közízléstől.“ Az avantgarde iskoláját kijárt költő Párizsból visszatérve, ha más formák között is, mint az emigrációban, műveivel — és irodalmi szervező tevékenységével — mindig a „res publicá“-t igyekezett szolgálni, a „cselekvés költészetét“ vallotta eszményének. Francia olvasóihoz fordulva, így tette fel a kérdést: „Mi történt itt? Micsoda házastársi viszály, hogy Nyugaton a Múzsza ma szinte hallani sem bírja ezt a szót?“

Az „Illyés-pőr“ némiképpen a modern költészet pere is...

Szöcs Agnes: *Magoserdő* (linómetszet)